

ELŐADÁSOK  
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR EMLÉKEZETÉRE

---

V. SZÁM.

---

A NYUGATI KULTÚRA HATÁSA  
A TÖRÖK IRODALOMBAN

AZ 1915 ÁPRILIS 26-ÁN TARTOTT KÖRÖSI CSOMA-EMLEKÜLÉSEN

OLVASTA

KÚNOS IGNÁCZ

LEV. TAG.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

Ára 1 kor.





# A NYUGATI KULTÚRA HATÁSA A TÖRÖK IRODALOMBAN

AZ 1915 ÁPRILIS 26-ÁN TARTOTT KÖRÖSI CSOMA-EMLEKÜLÉSEN

OLVASTA

KÚNOS IGNÁCZ

LEV. TAG.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.



A kegyeletos megemlékezés szent kötelessége a tudomány oltára elé készletti gondolatainkat. A *dárdsilíngi* magyar sír-emlék, tudósi eszmék elszánt harcrosának vértanúi megjelölője különböző világok kultúrkapcsolatainak vált tudományos symbolumává. Elseje az elsőeknek ama székelv ifjú, a kit keleti tudások megszomjuhozása keleti források ősiségéhez vezetett, és a kit nyelvi meg faji problémák megérzése egy szent lelkesedés hazafias áhítatába ragadott. A kutató és dolgozó elme emberöltői eredményessége tudománytörténeti fontosságúvá emelkedett. A távol Kelet megismerése nyugoti problémákká érlelődött, Nyugot megújhodott kultúrája pedig Kelet művelődési szükségleteinek vált irányítójává. És az a térbeli távolság, melyen kultúrák különbözőségei rakosgatták szét pillérjeiket, időbeli távolságoknak is jelezhetette a mérőldköveit. Világkutató eszméknek keletkeztek világjáró harcrosai és lidércztűzű ingoványoknak téveteges álmodozói. És a multakat takaró Kelet, egyre közeledőben a jövőket kitaró Nyugothoz, kisugározván magából sötétségoszlató fényességeket és titokzatos megsejtések felderítő bizonyosságait. A végtelen távolságú Kelet közelebbi Keletté vált, a közel Kelet pedig Nyugot szélső határaitra plántálódott.

És ennek a legközelebbi Keletnek Árpád földje lett világ-történeti Porta Orientalisa, századokon keresztül megostromolt végvára és kultúrájának némiképen részese. Főleg ama szomszédi és részben hódoltsági viszonynál fogva is, mely hazánk történeti multjának több századját, az Imperium Turcicum forгатagos sorsával és állami kiépülésével hozta hol baráti, hol meg ellenségi függésbe. És a nyugoti törökségnek ama legszél-sőbb kialakulása, mely *Ertogrul* nomád harcros csapataiból kezdett állami elhelyezkedések rendezettségébe sodródni, Nyugot felől jövő áramlatok világfelfogásával találta magát szemben. Mintha *Bizáncz* balzsamos levegője *Anatólia* térségein terjen-



gene és mintha a Bosporusnak világválasztó vizei világrészeket akarnának egyesíteni. Hisz maga a távol Kelet, az iszlám birodalmak közfelfogása is, «Rum» névvel jelölte a szultáni székhelylyé hatalmasodott Sztambult és «rumi»-nak bélyegezte meg a délkeleti határokon megerősödött törökfajú iszlámságot. Részben éghajlati, részben pedig ethnikai különbözőségeinél fogva. Pedig akkor még jobbra ázsiai török törzsek alkották a honalapító Oszmán hódító népelemeit; fajilag is testvérei, nyelvilag is legközelebbi rokonai ama szeldsuki és oguz törzseknek, melyek Kisázsia térs. völgyeiben jutottak ideig-óráig való uralomra.

Ám Anatólia nomád «türk»-jéből országalkotó oszmán lett, a vezéri méltóság «bej» czíme pedig szultánivá emelkedett. És megindulóban az ethnikai átalakulások ama világfontosságú folyamata, mely a türk eredetű oszmánságot, Bizancz különféle néprégeinek beolvadásával, egy külön ethnikai eggyedé, európai törökséggé alakította át. A türkmén-szeldsuki népelem már kisázsiai hazájában is főleg görög, örmény és perzsa fajú népekkel került vérkeresztező érintkezésbe. Magába szíván mindazokat a keleti és nyugoti törzseket is, melyek részben kisázsiai «derebej»-ek uralma alatt mint külön «asiret»-ek majdnem államosdi életet éltek, részben pedig hellén traditiók és felemás kultúrák elszigeteltségének közepette főleg tengerparti területeken maradtak meg apróbb politikai és ethnikai egységeknek.

A bizancz-sztambuli uralom új korszakot nyitott a kelet-európai Bábel világtörténeti alakulataiban. A részben önkéntes, részben pedig erőszakos beolvadások és összesimulások átalakítólag hatottak az egyre erősebben hódító oszmánság pszichéjére, és az ősbibb anatóliai törökséggel egy vonalban ruméliai törökséget kezdett a különböző népegyvelegek félholdi összetömrülése kiváltani. És míg Anatólia töröksége, nyelvben és szokásokban egyaránt, ősbibb török sajátosságokat őrzött meg, addig a ruméliai török népegyveleg, részben kelet-európai traditiók, részben pedig keresztény érintkezések hatása alatt, a bizanczi Nyugot légkörének hullámmzásába sodródott. Mintha a «ruméliai» elnevezés ethnikailag is fedezni akarná a «Rum-ili» szószerint való értelmét, és mintha a világrészek hellespontusi választó



sodra különböző élet- és világfelfogások összeütődésének akarná útját állani. Ám Bizáncz korhadozó koronája porba hullott, és *Aja-Szófia* keresztőrző kupoláján iszlám szentségeknek ragyogott elő szultánátusi glóriája. A népek és fajok összeszervezkedése államalkotó érdeké vált, és az iszlámnak mint államvalásnak elhelyezkedése, társadalmi és politikai intézmények keretébe illeszkedett. Hisz Kelet-Európa elnyomott és bizanczi szolgaságokban élő népei szinte megsóvárogták a lelkek megszabadulását és félelmedő remélkedéssel hódoltak az emberségesség ígéretével közeledő iszlámi hatalomnak. Szokásukban és éltük módjában meg nem háborgattatva, nyelvi és vallási életükből meggyőződéses akaratuk ellenére ki nem zavartatva. Így lett az egykori keresztény Rumélia az európai iszlámság világszerte megrettegett «bejlerbej»-i hatalmassága, egyben pedig hadviselő színtere ama nagyméretű világpolitikának, mely a Próféta előretörő fegyvereit kultúrmissziók küldetésévé aczélosította.

\*

Az oszmánok új kultúrája ősrégi tradíciókból táplálkozott. A középázsiai társadalom és műveltség ama forrásaiból, melyek késői erezei anatóliai ingoványokon keresztül termékenyítették a héthalmú Aranyporta édesvizű és lankás domborzatú völgyeit. Közép-Ázsia nomádja harezi tűzű emlékekkel táplálkozott, a multak dicsőségén szemlélődött és lelki életének összes megnyilvánulása, hadi énekek, hősi regék és troubadouri szerelmek megdallásában jutott regényesen költői kifejezésre. Sorsában megnyugvó temperamentuma, önnönmagába mélyedő világnézlete egyébként is hajlott a nem mindennapi és csodálkozását felébresztő események és érzelmek költői megnyilatkozása felé. Egyéni érzéseit, multjának összes emlékeit énekkel kísért dalokban örökíti meg, és egész intellectusát a regélés, az éneklés és e regéknek és énekeknek másokkal való közölhetése és megértetése foglalkoztatja. Énekel és énekeltet, gyönyörködik és gyönyörködtet. Elannyira, hogy költői hajlandósága művészi mesterséggé válik és mint «bahsi»-lantos a társadalmi élet egyik megkedvelt típusává, úgyszólván külön renddé lesz. És vagy népi termékeket, nemzeti hősokról szóló romantikus regéket énekel-



nek, vagy pedig saját szerzeményeikkel és ismertebb költők hősi énekeivel gyönyörködtetik a köréjük sereglők kíváncsiságát. Az ismétlődő sorokat húros hangszereikkel pengetik ki és hosszabb énekeiket prózai részekkel megszakított rhythmusos versekben énekelgetik. A lantos néha maga a hős, az átélt szerelmi és hősi küzdelmeknek a középpontja és egyben legtipikusabb megszemélyesítője a karddal és kobozzal útra kelő középázsiai troubadournak.

És e népi regélések mondai tartalmassága nem egy fényes tehetségét ihlette meg Közép-Ázsia költői irodalmának. Hisz a Timuridák tizennegyedik századbéli kora virágját jelöli az ázsiai török műköltésnek, és ha a mohamedánság jegyében fejlődő közműveltség perzsa ízlés hatása alatt állott is, a török nemzeti eszme már nem egy ponton látszik diadalmaskodónak. A népies énekek varázsa és a mondai hősregék kegyelele nemzeti ideáknak lett az ébresztője, és az eddigelé elhanyagolt «türk» nyelv irodalmi értékek és nemzeti hivatások tudatára kezd ébredezni. Főleg a Timurok és az özbég fejedelmek családjaihoz tartozó íróknak és a legragyogóbb tehetségű csagatáj költőnek, *Nevájinak* példaadó és elüljáró hatása alatt. A legrégebbi idők költői terméke, a tizenharmadik századbéli «Juszuf és Zulejka», mely a bibliai József és Potifárné ismeretes történetét tárgyalja, még arab-perzsa forrásból meríti a tárgyát. De már a következő századokbeli verses munkák, noha nagyjában szintén keleti forrásokra vezethetők vissza, népi eredetű mondákkal vannak átszőve és úgy nyelvileg, mint a versformákat illetőleg, török szellemi sajátosságokat tükröznek vissza. A versforma nem az arab-perzsás időmérték, hanem a török szótagszám, a «parmak hissabi», mely bizonyos számból álló szótagokká illeszkedve, többnyire két vagy három ütemre osztályozódik. Egészen azonos módon, mint a mi nemzeti versidomunk. *Nevájinak* «Ferhád és Sirin»-je, «Medsnun és Lejlá»-ja, a középázsiai műköltészetnek népi forrásokra visszavezethető ékességei és épúgy kifejezői az ázsiai törökség művelődésbeli hivatottságának, mint a későbbi korok «Táhir és Zohrá»-ja, «Sáh-Sinem és Gárib»-ja, avagy mint azok a népi eredetű hősi elbeszélések, melyek a hős «Battal» és a vakmerő «Köroglu» mondai nevét tették a közfelfogások legendaivá.



Az állami élet aláhanyatlása a társadalmi élet rendezettségén ütögeti részét. Az özbégek kháni uralma bukófélben, a nemzeti érzés halaványodóban és az erejét veszítő költői nyelv ismételten perzsa befolyás alá kerül. A hanyatló kor költői perzsa nyelven szólalnak meg, és a rejtőzködő faji érzés népi termékek romantikus allegóriáiba temetkeznek. És néma sóhajok módjára szállnak, szállodognak a daltöredékek, eltévedt lantosok siratják el bús regéiket, és Ázsia sívó homokja új kultúrretegeknek szövögeti temetői leplét. És csak el-elejtett magvak ha szétszóródnak a türkmén-szeldsuki kultúrmezőn. Az ősi mondák továbbra is éltek lappangó és erejüket vesztett életöket, a feledésbe menő hősi regék csenevészeken hajtották hervadozó bimbóikat és koldúsbotokra támaszkodó lantosok útszéli karavánokban lesték daliásabb időknek derengő hajnalait.

Az oszmánoknak jött meg szellemi megújulásokkal kecsegtető korszaka. És mintha kultúrprocessusnak ismétlődne meg történeti multakba temetkezett élete, erő szállong a száradózó rögökbe, az idők avarja megtermékenyül, és kezdődő állami életek új szellemi táplálékok után áhitoznak. A középázsiai irodalom ébredés új és maga-magát szinte megismétlő renaissance-ára. A ki nem alakult nemzeti nyelv még nem lép fel követelőleg, és hasonlatosan a középázsiai korszakhoz, perzsa nyelven szólal meg a lant, és perzsa szellemben indul meg a mohamedán kultúra anatóliai története. Az ázsiai *Nevájinak* az anatóliai *Meszneviben* akad párja, és az éledező új-türk irodalom régi korok régi csapásain indul, hasonló czélok és azonos törekvések szellemútjára. Amott a csagatáj keleti töröksége alakult ki, emitt egy nyugoti türkmén nyelv van kifejlődőben. A despota khánok udvarából zsarnok szultánok szerájaiba költözködik a *myszticizmus* palástjába burkolózó költészet, és szabadságfojtogató légkörökből a nemzeti eszmék világossága még nem dereng elő. *Timurék* sokszor mámoros költészete *Szelim* udvarába lopózkodik és a szultáni fényes «gázel»-ek, kháni «bejt»-eknek a megújodott ismétlődése. Mintha csak hagyományyná vált volna, hogy fejedelmi költők egyben költői fejedelmekként is uralkodhassanak.

Szabadon csapong eközben a népies képzelet, és mintha a távol hazai népmondáknak meg hősi regéknek sikongana elő



sivatagos vándorcsapatja. És sorra kerülnek elő megcsapzott alakjai ama dalos rendnek, mely hősi hagyományok letéteményeit volna hivatva, ha nyugotibb idiomában és enyhültebb tartalommal is, új életerőre kelteni. Az ázsiai «bahsi» anatóliai «ásik»-ká lesz és harczos poémák hősi szenvedelme szerelmi küzdelmekké szelidül. A régi koboz mintha vesztett volna a húrja erejéből és a történelem hőse a hősiességéből. Kóbor lovaggá lesz a kháni korszak viaskodó harczoja, és történelmi események epikai fenségessége apróbb kalandozások lírai megdallásává sorvad. Históriás könyvekkel, naiv tartalmú népregékkel népesedik be az új-oszmánság irodalmi közszükséglete, és ázsiai hazájukból már ismert hős leventék és szerelmi történetek elevenednek új életerőkre. A hősök megannyija «ásik»-ká, a szerelem lantosává lesz, és «Ásik Ömer», «Ásik Kerem», «Ásik Gárib»-ok mellett «Ismáil sáh», «Szinem sáh» és százai az «ásik»-oknak és sáh-leányoknak meg sáh-ifjaknak vonulnak be a «türk»-ké lett népköltészet elcsendesedett berkeibe. Népdalok illeszkednek a népi históriákba és históriák helyezkednek a népdalok egyszerű romantikájába. És e népdalok, úgy az európai, mint az ázsiai törökországiak, úgy tartalmukban, mint versbeli külalakjaikban mintha csak folytatásai és kiegészítői lennének az özbég és csagatáj nyelvekben élő népi eredetű «bejt»-eknek. Azzal a különbséggel, hogy az ázsiai «bejt»-ek jobbára csak lírikus kiegészítői és költői megmagyarázóai a történeti háttérű epikai mondáknak. Hisz az anatóliai népkönyvek voltaképp nem is egyebek, mint az ázsiai romantikus epika elsatnyulása, és míg elbeszélői részek prózai elemmé süllyedt, addig a romantikájuk versalakban, még pedig jórészt népdalokban maradt meg. Innen a népkönyvek prózai és verses részeinek váltakozása és a vándor «ásik»-oknak ama megszokottá lett módja, hogy míg a prózai vagyis történeti részeknek elszavalható formákat adnak, addig a verseket, a «bejt»-ekbe foglalt lírai részleteket, lantpengetések kíséretében énekelgetik.

A későbbi idők köztudatából, főleg az «ásik» rend lassú kipusztulásával, a történeti rész is elhalványodik, lassanként feledésbe megy, és csak az elénekelhető rész, a «bejt» vagy anatóliai nyelven «türkü» marad emlékezetessé. Így váltak e perzsa-azerbajdsán átdolgozású és primitív perzsás rajzokkal díszített nép-



könyvek és históriás énekek középpázsiai kulturahagyományok megőrzőivé. Mintegy folytatása a messze Keletről kisarjadzó irodalmi megnyilvánulásoknak és annak a keleti világfelfogásnak, mely a középpázsiai intellectus aláhanyatlásával Ázsia legnyugotjában talált némi haloványos visszahangzásra.

★

Rum tartományából formálódott át az oszmánok rum-török birodalma. Rumivá lett Ruméliában ethnikailag, Anatoliában pedig a hagyományok erejénél és népvándorlási processusoknál fogva. Bizáncz keleties orthodoxiája különben is a közvetítője volt keleti eszmeáramlatoknak Nyugot felé és nyugoti világfelfogásoknak Kelet felé. Már földrajzi fekvésénél és hellén-alexandriai multjánál fogva is. Hisz a klimatikus együvé tartozás abból a földrajzi egységből is megmagyarázható, mely a nyugot-ázsiai partvidékeket a keleteurópai tagozottságokkal földtanilag is egységessé teszi, és a mely a legkeletibb Nyugot bizánczi gondolatát a legnyugotibb Kelet metropolisává dicsőítette. És ha a bizánczi néptorlódásokból alexandriai tradíciók kereszténysége válhatott ki, akkor a beözönlött törökséget bizánczi tradíciók mohamedánságának kell tekintenünk. A minthogy egyre lazult és bomladozott a szellemi közösségek ama láncolata, mely Oszmán államának első századait középpázsiai hagyományok irodalmi emlékeivel fűzte volt össze.

Bizánczi hatások váltották fel a keleti törökségét, és ez a hatás oly mértékben erősödött, a mily mértékben volt megindulóban az ethnikai és éghajlati átalakulások folyamata. Hisz új hazájukban bizánczi intézmények keretébe kellett beleilleszkedniök, és részint a változott égöv megkövetelte életmódok, részint pedig társadalmi és életrendi megszokottságok átformálólág hatottak az oszmán összességnek úgy fajiságukban rejlő sajátosságaikra, mint testi és lelki szükségleteik kialakulására. És ezt a hatást a fajbeli egybeolvadások és éghajlati összeszokások arányában az idők változékony folyamata csak fokozódottabbá és lassanként megszokottabbá tette. Elannyira, hogy a bizánczi egybeolvadások a póriassá vedlett «türk» kifejezéssel szemben «oszmánli»-ságokat otthonosítottak meg, és a Bizánczon túli európa-



izmust, a «frenk» elnevezése alá foglalható fogalmi körökbe takarították. Mintha a «türk» eszmével egybeforrott bizáncziság az «oszmánli» kifinomodottabb fogalmává egyesült volna és velök mint közössé forrott typussal a «frenk» vagyis a szorosabb értelemben vett európaizmus helyezkedett volna szembe. «A-la franka» lett mindaz, a mi európai eredetre vallott, «a-la turka» pedig, a mi bizánczi-török talajból táplálkozott.

Még iszlám rituálék megszokásai sem kerülhették el a «rum» eredetű ráhatásokat. Bizánczi kupolák jellegzetességei «hamam»-beli (fürdői) intézményeknek lettek meghittes otthonai, és az útmenti «csesme» (forrás) jótékonyága a »szadaka» szentségének vált kegyes hirdetőjévé. «Dsámik» és »medreszék» iszlámsága konstantini hajlokokban nyert szertartásos elhelyezést, és iszlám családok lakóházai ősi otthonok szükségleteibe illeszkedhettek. Újabb megismerések újabb iparágakat teremtettek meg, és a török kézügyesség hire, neve az «esznáf»-ok (mesteremberek) rendjének adott erkölcsi tartalmasságot. És e téren nemcsak tanultak, hanem tanítottak is. A keleti városok «csársi» rendszere, az adás-vevésnek bazári berendezkedése keleti fogalmaknak lett világhírré vergődött takarója, és a török-mohamedán «tüdsár»-nak (kereskedőnek) hagyományos becsületessége és becsületes megbízhatósága még keleteurópai közelségek ellenére is közmondások igazságává kristályozódott. Megnyugvásra hajló természete, jóindulatú és türelmességet valló lelki dispositiója egyébként is kiemelte a korabeli és az iszlám elemeket körülvevő emberanyagból. Nemesebbnek, igazságosabbnak és emberebbnek, vallásánál fogva felsőbbbbségesnek vallotta és érezte magát a bizánczi népegyveleg nagy átlagánál.

És csak a jóllét elpuhultsága meg az érzékiekre ható életmód zsibbasztó ereje lazíthatott egyet a török népléleknek környezetéből messze kiemelkedő romlatlanságán és honosíthatott meg oly intézményes szokásokat is, melyek ritusos értékűekké emelkedtek. Szolgatartó és rabvásárló intézmények moszlim keretökké váltak és eunuchi eltévelyedések bizánczi talajoknak voltak korrump kinövései. A táplálkozás módját és az eledelek minéműségét az aranyszarv talajának termékenysége irányította, és a keleti égöv enyhésége lelki dispositiókat megtesti sajátosságokat juttatott kifejezésre. Erkölcsi felfogások tör-



ténelmi lazasága, hizelgő udvariasságoknak gondolattalan üressége és társadalmi érintkezések hívságos külsősége keleteurópai felfogások fertőjéből fakadozott és alkalmas arra, hogy a hódító elem morális erősségét a lelki meghódoltság gyengeségébe sülyeszse. Az életmódok dúskálkodó pazarságával a ruházkodás pompázó színessége vetekedett, és a nőies elpuhultság gerinczetelensége kegyenczi megalázkodásokra sülyedett. Hiszen uralkodó elem volt a bizantinizmus úgy a testiek, mint a lelkiek megnyilvánulásában.

A szultáni eszme, a minden igaz hívők kalifátusi szentsége a bizánczi császárok hierarchikus hatalmára emlékeztet, és az udvari élet gögös körülzártága caesari traditio és hagyományos despotizmus eredménye. Aja-Szófia keresztje helyett a félhold lett a legkorlátlanabb egyházi hatalom jelképezője, és az orthoxia papjainak biborköntösű szolgasága iszlám ulémák kaftánjába öltözködött. És csak természetes, hogy a józan becsületességgel gondolkozó és úgy testi, mint lelki tisztaságát makacs szívóssággal és vallása meggyőződésével őrző türk-oszmánliság, a hitetlen és saját világában sem állhatatos népelemmel szemben a gyűlölködésig tartózkodó és a megvetésig bizalmatlanná lett. Főleg a polgári elem, az agák és a mesteremberek, az úgynevezett «esznáf»-ok osztálya. Szultáni szerájok hátborzogató titokzatossága zsarnok ösztönöknek volt véráztatta takarója, és a bizánczi multak sötét árnyai padisák kioszkjaiban folytatták kísértetes útjaikat. És a köznép, az iszlámság magára hagyatott nagy közössége elfásult nembánomsággal tűrte az idők bekövetkezett folyását. Híjával a szellemi táplálkozásoknak még csak számottevő közvélemény sem alakulhatott ki, és az a szofisztikus irányú irodalom meg mystikus elemekkel telt költészet, mely a köznép számára hozzáférhetetlen volt, főleg palotai kegyek árnyékában burjánozhatott.

És csak bizánczi örökletek a megfejthetői, hogy az oszmánok első századainak költészete tulajdonképen a szultánság költészete volt, és hogy a perzsás hatás alatt álló irodalom legfeljebb ha az «aftentis»-i czimből kifejlődött «efendi»-k osztályáig tudott eljutni. Ők voltak az írástudók, az uralkodó osztálylány lett renegátok és az alkalmazkodó képességűek ama csoportozata, mely főleg palota-érdekeket szolgáló hivatalokban



kereste érvényesülésének különféle érdekekhez tapadó forrásait. Polgár-elem úgyszólván alig is fejlődhetett ki, híjával amaz erkölcsi erőknél, melyekből nemzeti összetartozások érzése fakadozhatott volna.

De nemcsak a társadalomnak volt meg ez a kettős eltagozódottsága, hanem a nyelveknek is. Egy irodalmilag kifinomultnak tartott nyelv mellett a köznép idiomája pórias és megvetett volt, és pórias volt mindaz, tehát maga a néplélek megnyilvánulása is, a mi ezen a lenézett nyelven juthatott szóhoz. Pedig a népköltészet ősi értékessége és keresetlen bájossága elhagyott néprétegeknek volt szellemiekben táplálója és lelkiekben felüdítője. A kettészakadt történeti folytonosság epikai erőknél vágtat el alkotó útjait, és az egyre távolodó multak hősi eseményei nyelvbéli eltérések ködfátyolán át csillámlottak elő. Az époszi emlékek zordonsága romantikus események lágyságává szelidült. És csak erejüket vesztett harci dalok egyes strófaiban, feledésbe menő hősi mondák töredékes részeiben ha itt-ott előmerészkedik a vitézi tetteket dicsőítő népies hagyomány. «Hajdud» (rabló) erényévé lesz a garázdaság vakmerősége, és legendák megénekelt alakjává az összeharácsolt préda nagylelkűsködő szétosztója.

Annál színesebben pompázik a mindennapi érzések lótoszvirága és a természeti jelenségek lyrikus megsejtése. A női ideál, a keleteurópai népköltészet árván maradt gondolata gülisztáni berkeknek lesz szegyenkező csalogánya, és a fel-felsíró melódiák érzései ciprusi meghittségek csendjeibe rejtőzködnek. Akár az iszlám tilalom fátyolkendője avagy háremes ablaktáblák árnyékhozó musebakja. Minden egyes dal egy-egy költői gondolatnak a megszakadottsága, és minden egyes refrain parallel megismétléseknek az egybefűzése. A lelki érzések megsejtése testi meglátásokká érzékesül, és a természeti képek megfigyelése bevezető keretökké illeszkedik. Mintha a költői érzések összes színvilága e népi dalokban élné a folytatását. Hisz közműveltségi és népirodalmi problémák mellőzött fogalmakká váltak, és gazdasági kérdések meg egyéb socialis elrendezkedések főleg hadviselő érdekekkel meg a tábori élet anyagi kívánalmaival voltak ideig-óráig való kapcsolatban. És a harczok zaja csak nagy ritkán némult el. Ám e harczok világhódító erejét nem annyira nemzeti tartalmasság, mint inkább a zsoldosi nyers erő



túlnyomósága és ázsiai harczoló módok leleményessége növesztette. Nemzeti eszmék világosságát ekkor még vallásos elfogultság homályosította, és a hívői meggyőződés harczos seregét idegen fajok vazallusi tömege is tarkította. Harcz a hitetlenek ellen volt a keleti iszlámság ösztökélője, és imperialisztikus törekvések elérése a nem keletieké és nem iszlámoké. Maga a városi elem csak nagy ritkán ha lehetett harczy küzdelmeknek részese, és Bizáncz békés lakója ép úgy maradhatott dúló háborúk csendes polgárának, mint az iszlám Sztambul katonáskodásokra nem kötelezhető lakossága. De egyébként is még mindig a régi Bizáncz élte sztambulivá átújhodó életét. Csakhogy míg Konstantin kiélt városa a multak traditiós Keletjéből táplálkozott, addig Mohammed mináres Sztambulja Nyugot kultúreszternájához kereste a hozzá vezető utakat. És míg jánusi tekintetével Kelet felé révedezett, a Nyugot jövő perspektívája kezdett előtte kibontakozni.

★

Kultúrhatásoknak csak elmosódott körvonalakban mutathatók ki a határjelzői. Különböző korok összefolyó és egymásba mosódó eseményei főleg történeti távlatok kialakulásában és az eseményeknek egymásra való ráhatásában tükröződhetnek elénk. A bizánczi kultúrának világtörténeti aláhanyatlásával, illetve egy új kultúrába való beleszívódásával új folyamata indul meg új talajok művelődési törekvéseinek. Halódó kultúrák az éledők bölcsőivé lesznek, éledő kultúrák pedig a halódóknak sírköveivé. De ha Bizáncz birodalmi élete meg is rokkant, ha központosító hatalma meg is törött, hatásában még jó soká maradt meg annak a szellemi központnak, mely újabbkori humanistikus irányzatoknak lett műveltségtörténeti felidézője.

Az államiságnak egyébként is elhalaványodott csillagzata új boltozatok fénykörébe sodródott. A török uralom európai közelségeknak lett történeti közvetítője, és az a nyugoti kultúraáramlat, mely a keresztes hadjáratok és a reformáció világtörténeti eredményeiből merítette táplálékait, bosporusi vizekig gyűrűztette el hullámverését. A porából megélemedett bizantinizmus nyugoti határok felé fordult a tekintetével. És a görög intellectus ama fanarióta csoportozata, mely a török



székhely «Fanar» nevű városnegyedétől nyerte nevezetét, megalkotója és egyben megszemélyesítője is lett a keleti orthodoxia nyugoti törekvéseinek, úgy állampolgársági elhelyezkedésükben, mint irodalmi hivatottságukban. Az újonnan berendezkedett állami élet adminisztrációs hézagait úgyszólván ők töltik be. És szinte hivatásos vezetőkké lesznek a török berendezkedések és közigazgatási intézmények ellátásában, alig hogy mellőzhetőkké a nyugoti államokkal való diplomáciai érintkezésekben és széleskörű nyelvtudásukkal meg velők született előkelőségükkel majdnem politikai fontosságuvá emelik a dragománi szervezetek nemzetközi szolgálatát. Mint kereskedők világforgalmi érintkezéseknek lesznek nagy stílusú megindítói és a konzervatívabb Keletnek a műveltebb Nyugottal való gazdasági összekapcsolói. Így indul meg a latin Nyugotnak a bizánczi Kelettel való kultúrharcaza.

Az a százados küzdelem, melyet a renaissance fényétől is megvilágított latinizmus a keleteurópai orthodoxia maradottsága ellen tett folyamatossá, új államok kialakulásához vezetett. Frenk kultúra fegyverzete döngeti Bizáncz korhadozó kapuit. És a mily mértékben zúdul a konstantini tradíciókkal telített török erő Nyugot kellőképp meg nem védett határai felé, ép oly erővel törtet előre a latin műveltségnek eszméket hódító többsége.

Átmeneti jelenségeknek mutatkoznak újjáélesztő tünetei, és ősbibb kulturák megtörésével felemás áramlatok szellői imbolyognak. Hisz maga a török imperium, bármennyire határolják is iszlám hivatások tilalomjelző keretei, nyugoti szférák áramlatába sodródik és nyugoti felfogások új eszmevilágához közeledik. Egyelőre államfenntartó kényszerűségből, másrészt pedig ethnikai szükségességekből kifolyólag. És a bizánczi örökség, melyen valamikor bolgár Simeonok és szerb Dusánok is osztozkodni igyekeztek, iszlám felfogások szűrőin ha juthatott a nyugot-európai kultúra tisztító tüzeibe. A Balkán-terület egyes országai kezdetben mint vazallusi tartományok, majd mint külön államalakulatok csak fokozatosan vonhatták ki magokat a keleti berendezkedések gyámkodó és noha idegen, de magasabb kultúrájú hatása alól. Hisz csaknem megáhitották a bekövetkezendő fejleményeket és szinte megújhodást reméltek a félhold uralmától. És csak századokkal később, világesemények történeti sorrendjében követ-



keztek el a politikai és ethnikai visszahatások. A meghódoltak életszükségleteinek bizonyos fokú kifinomodottsága, faji és vallási hagyományaiknak tiszteletben tartott szabadsága és nyelvi életüknek korlátok nélküli fejlődhetése az előbbre való jutás útját annál könnyebbnek és szabadabbnak biztosíthatták. De megmozdult maga a török Kelet is, és a kényszerű alkalmazkodás szükségessége nyugoti energiákat váltott ki belőle.

A megújódott Bizáncz volt az ő nyugoti kultúrszükségleteinek keleti közvetítője. Átvevő és egyben magába szívó szerve mindazoknak a szellemi áramlatoknak, melyek európai felfogások közelségéhez és azok megértéséhez vezettek. Elannyira, hogy a nyugotiasságok legkorábbi nyomai, a már európai eszmékkel telített és még csak némi keleti keretekkel ellátott fanariótágorörség hatásaiban jelentkeztek. E hatások részben társadalmiak, részben pedig irodalmi természetűek voltak, kölcsönösen kiegészítve és részben eredményezve is egymást. Az új-bizánczi fanarióták előkelő zárkózottsága mint despotikus államiságok egyik kinövéses okozata a hódító törökök közéleti rendjében is folytatást nyert. Nemkülömben a hierarchikus berendezkedések hagyományossága, mely nemzeti és népi irányú kifejlődéseket akasztott meg útjában. Innen az a közművelődési törekvéseket meggátló irányzat, mely egy irodalmivá fejleszthető népnyelvnek nemzeti szellemben való kialakulását, úgyszólván lehetetlenné tette. Ez adja a magyarázatát a jelentkező irodalmi hatások egyoldalúságának és annak a társadalmi jelenségnek is, mely egyes szellemi foglalkozásokat, rendiségek sánczába szorított.

A bizáncziak történeti irodalma, a középkori hagyományokra támaszkodó kronisztika szintén ilyen talajokból vált fejlődésekre képessé. Udvarivá lett a krónikairás nemcsak szellemében, hanem formájában is. Caesari kegyeltségek írástudói maradandó lapokká rótták a despota uralomnak ama személyi és történeti eseményeit, melyeket elmúlt korok avultas ízlése és parancsoló zsarnokok akarata irányított. Hol verses formákba öltözködtek az események, hol pedig irányzatosan megszerkesztett történeti időrendek prózai feljegyzésébe. Analog példái e bizánczi ízlésű krónikáknak a szultáni «tarich» és «tarichese» irodalom, vagyis azok a török nyelvű történetirodalmi alkotások, melyek egy-egy padisahnak, mint a világbirodalmi eszme megszemélye-



sítőjének a nevéhez fűzik a korabeli történeti, főleg pedig hadi események megörökítését.

Szinte kiapadhatatlan e tarichos munkáknak idő- és számbeli forrásmennyisége. Hisz jobbára kézzel írottak e feljegyzések, egyesek kinyomtatásáról csak későbbi korok gondoskodhattak, és így a megfigyelések közvetlensége, az uralkodói megbízások igazmondó akarata és az átélt eseményekben való részeség, tudományok és művelődések történetének avatták őket kincses forrásaivá. Történetírói készség egyébként is jellemzi e munkákat. A minthogy nemcsak szultáni szeszély avagy uralkodói önkény adott *Dselál-zádé*knak, *Idrisz*-eknek meg *Ásik-pasa-zádé*knak történetírói megbízásokat, hanem a tudósi és írói tollnak a művészetig emelkedő bravourossága és államtudományi ismereteknek országok sorsát intéző képessége.

A tizenegyedik és a rákövetkező két század irodalmát egyébként is a hadvezetés és az iszlám hódítások történelmi megörökítése irányítja. A harcok babérai és a stratégia fontossága uralkodó kezeket is megihletnek és *Szelim* szultánok meg *Szulejmán* khánok szakavatott rátermettségei történeti becslő naplóká értékesítik hadjárataiknak időszakos részletezéssel feljegyzett adalékait. A költészet eközben csak tobzódik és keleti hatások emlékein ittasul. Az iszlám világhivatás eszméje válik uralkodóvá, és a minden idők legragyogóbb tehetségű történetírója, *Kemál-pasa-záde* «az emberiség és szellemvilág muftija, a fetva tengere, a vallásosság bányája, a törvény csillaga, az orthodox nép sejkje, a hívők igazgatója, a vallás ékessége, a hagyományok koronája», maga is szemlélője és klasszikus megírója lesz győzelmes hadjáratok világfontosságú eseményeinek. A «Mohács-náme» híres-neves szerzője történelmi gyászlapunknak rajzolta meg a szegélyét.

Az oszmánok nagy tarich-irodalma egyébként is bővelkedik hazai vonatkozások megörökítésével és míg a «tarichdsi»-k egyik csoportozata az Oszmán-ház történetének multakbeli megdicsőítését helyezi el kódex-fóliánsaiba, addig a nagy többség részben «hiteles szavú emberek» és «megbízható szemtanúk» elbeszélései nyomán, részben pedig a szintéren szerzett személyes tapasztalatai alapján gazdagítja Klió világtörténelmi lapjait. És e kútfőkké becsesedett krónikák török-magyar érintkezések törté-



neti multjának lettek legértékesebb forrásaivá. Kezdődvn a régibb érintkezések tizennegyedik századbeli korszakain és folytatódván a tizenhat és tizenhetedik századokbeli hódoltságnak keserűsége gyászokkal és dicsőséges küzdelmekkel telirótt történeteinek. A török krónikák «engurusz»-i országa iszlám vágyakozásoknak volt mindenhai központja, és a magyar végek daczos hősiessége, várak viadalainak halálüző bátorsága, az ellenfél lovagi megbecsülésének lettek tiszteletre serkentő kivívói.

Közben pedig friss kultúrák szellői lengedeztek Keletről Nyugot felé és Nyugotról Kelet felé. Harczi műveletek mesterségei, ipari és kereskedelmi forgalmak berendezkedései nyugoti talajokat termékenyítettek és keleti szokások áttetsző egyszerűsége, lelki tulajdonságok önzetlen nemessége példamutató hatásúakká emelkedtek. Holott a félhold hősi harczosait pogányoknak bélyegezte volt a történeti köztudatnak európaivá lett szálló szava. Jóllehet, hogy rejtőzködő források tárgyilagos tanúságai és levéltári pergamentek, az úgynevezett török papirosok lappangó valomásai, a hódító uralom véres kegyetlenkedéseit és világírtó vadságait, harczi indulatok és hősi szenvedélyek kitöréseivé szelidítik. Igazolja továbbá azt is, hogy a félhold rovására feljegyzett események az egyoldalú megítélés és czélzatos kiszínezés európai érdekeit szolgálták. Harczias volt az ellenfél, de vallásilag is, fajilag is emberséges. Hisz a hadimérkőzések úgyszólván napirenden voltak, és a személyi bátorság megbecsülése páros viaskodások lovagi megszokásait eredményezte.

A békés megtelepülések életfakasztó évei pedig hozták eközben a lelkek megnyihülését. A bizánczi homok- és tengermosta talaj dús vetése kanaáni aratásoknak nyerte áldásos ajándékát és a termőföldek kultúrája hódít a hódoltságokon, termékenyít a terméketlenségeken. Virágok kertjei szegélyezik a békeidők megtelepültjeinek országútjait, és gyümölcsösök faerdeje koronázza a leigázott területek avarjait. Új csapásokon a kertészet és réti füvek sivárságán vetemények színes zöldje termékenyül. És amikép «vilajet»-ekké iszlamosodtak a megyék és pasákká meg bégekké a kapitányok, azon mód özönlik egy idegennek tetsző, de nyugoti életmódokat is ellátó és kielégítő kultúrjelenség. Kő kövön ugyan nem marad, de fű füvet termé-



kenyit. És sarjadzának a szellemiek veteményei is, kultúrhatásoknak egymást irányító kölcsönösségei.

A hódító nyelvnek szóelemeivel kultúrrétegek rakódnak el és Kelet-Európa egyes nyelvcsaládjait török kölcsönzések szócsoportjai áradoztatják. A görögségen át a szerbekig és bolgárokig és részben délszláv közvetítéssel a Duna-Tisza közéig. Mintegy történeti documentuma és művelődésbeli lerakódása elmúlt századok államuralmi és társadalmi érintkezéseinek. A keleteurópai hódoltság nyelvi hatása a napjainkbeli nyelvhasználatig eresztette szerteágazó gyökereit. És míg a lenyűgözött délszláv és oláh népek közvetlen úton, szolgasági érintkezések kényszerítő erejével lettek a nyelvi ráhatások részesei, addig a magyarság leginkább csak közigazgatásilag vált meghódítottá. Egyrészt a délszlávokénál jóval fejlettebb kultúrájánál, másrészt pedig nemzeti életének tudatosságánál és erkölcsi erejénél fogva. Noha tagadhatatlan, hogy a nyelvi ráhatások kialakulásánál egyéb ethnikai és erkölcsi okoknak is közre kellett működniök. A délszláv orthodoxia ethnikai és főleg hatalmi hátterek hiányában olyannyira aláhanyatlott volt úgy ellentálló, mint támadó képességében, hogy könnyen irányítható eszközévé vált a hódítók hatalmi törtetésének. A túladunai Nyugot ellenben, élén a mindig militans magyarsággal, nemzeti tartalmakkal gyarapodott úgy vallásosságában, mint megveszélyeztetett államiságában. És míg a szolgailag meghódoltaknak főleg fizetett zsoldosokból meg prédaleső martalócokból állott a harezi készsége, addig a vallási és nemzeti hivatásának tudatában levő magyarság a reátámaszkodó és vele együtt harczoló Nyugottal állott erkölcsi és anyagi megvédek fogadalmában. Jóllehet hogy a törökpárti magyarságnak is megvolt a maga nemzetvédő erőssége. Másfelől meg kétségtelennek látszik, hogy a török nyelvi hatás közvetlenségét nemzetiségi elhelyezkedéseink is akadályozhatták. És bár török administratióknak magyar «kjatib»-jai voltak, magyar «vilajet»-eknek meg törökül tudó íródeákjai, a közigazgatási érintkezés többnyire írásos úton, hol magyar instansiákkal, hol pedig török fermánok és bujurulduk alapján történt. A szóbeliség és a közvetlen érintkezős nyelve, főleg országunknak délvidéki pasaságaiban, a már akkor is elterjedtebb használatú szerb, illetve horvát nyelvi élet lehetett. A minthogy



nagyobb lehetett a területe, főleg a végvidékek felé, a többnyelvűségnek is. A Zrinyiek ép úgy tudtak horvátul, mint magyarul, és a török horologium nagy nyelvűművésze, Rozsnyai tudósi írásoknak lett keleti forrású feljegyzője és «szádrázám»-ok aktáinak magyar-török tolmácsolója. Ehhez járult még, hogy a zsoldosok és martalócok is nagyobbára szerb-horvát nyelvűek voltak és a magyar-török hadakozásoknak mintegy közbenső rétegeivé és nyelvi közvetítőivé lettek. Beljebb, a színmagyar területeken átmenetibb volt a félholdi megtelepülés és kiméletesebb, már állampolitikai okoknál fogva is, a hódoltságbeli önkénykedés. Innen a magyarázata annak a nyelvi jelenségnek, hogy törökkori kölcsönszavaink jórészt délvidéki ajkáról, szerb és horvát érintkezések közvetítésével juthattak a nyelvünkbe. A hódító törökség pedig megérzésében a délkeletiekénél tisztultabb világfelfogásának és lelki műveltségekbeli felsőbbségének, méltó és megbecsült ellenfelét látta a hazájához és annak nyelvéhez oly féltékeny áhitattal ragaszkodó magyarságban. Hisz a lovagi kornak nemesi küzdelmein is arra valónak és ép annyira rátermettnek bizonyult, mint akár a seregei élén viaskodó *spahi* avagy a halál veszedelmeit kereső *janicsár*.

És némi ösztönös megérzésével távolbeli multak sejtelmes rokonságának, egyes faji sajátosságok hasonlóságainak odaadóbb szívvel és jobbakaratú megérzéssel közeledett harczos hírű és keleti multú ellenfeléhez. Faji közelségek fogalma plántálódott az érzések köztudatába. A magyar szókincs ó-török elemei, elmúlt korszakok háborús hagyományai és kulturázottságunk keleties emlékei Kelet felé fordítják a multak emlékeit kutató tekintetünket. És míg művelődésbeli törekvéseinkkel, testi meg lelki életünk berendezkedéseivel a Nyugot osztályosaivá lettünk, kurucz dalok keleti tárogatói és török sipok sívó danái csendülnek meg multak felé vágódó emlékezetünkben. Visszahangzásai régi szép dolgoknak, miket meghallgattunk, török császárnak szép leányáról, kin csodálkozhattunk.

A bizánczi hatás nyugotiasságai népi termékek virágos kertjeit is színesítették. A messze Indiák vándorutas népmeséi perzsa szín pompák óperenciájába sodródtak és arab sivatagok oázisai-ban ezeregyéjszakák regéivel termékenyültek. A kettős áradat varázslatos köntösű hamupipőkéje nomádok türk sátraiban teri-



tette le szőnyeget, és padisahok birodalmának nyílt meg előtte aranyrácsozatos kapuja. A bagdadi jövevény bizánczi paloták árnyékos köskjeiben álmodozott, és cipruslombok tündérszavú suttogásai szenderítették, gülisztáni rózsák illatárjai fürösztötték. Az ázsiai eredetű népmesék keleteurópaiakká idomultak, magukba szíván mindazokat az újabb népi elemeket, melyek hosszas vándorlásaik és még hosszabb megpihenéseik közepette idegen és mégis rokon talajok hajtásaiképen virítottak elő.

A népek nagy tömegének közös eszmevilága és felfogó képessége egyébként is szellemi nagy távolságoknak az áthidalói. És ha a primitívség kezdődő gondolkodásai és világfelfogásokbeli hasonlatosságai rokonképzetek kialakulásához vezetnek is, eltérőkké lesznek a vándorlások világútjaiban és idegen égboltok szellemi áramlataiban. A mesekincsek nemzetközi egyezőségét és tartalombeli rokonságát éghajlati elváltozások is határolják. Még inkább Keletnek és Nyugotnak színekbeli különbözősége és iszlám meg keresztény felfogásoknak külsőséges eltérése. És a mily mértékben enyhülnek ez eltérések és szűnnek a különbözőségek, azon mód hasonulnak az alaki és tartalmi különbözőzetek és illeszkednek az egymással szembe eső felfogások. A bizánczi meseleányzónak még kaftános a termete, még turbános a hajzata, de szava már nem cseng többé idegenül. És ámbár keleties a külseje s idegenesek a mozdulatai, balkáni rengetegeknél és népek áradatjának nyílnak meg előtte útjai. Görög ajkak «paramythá»-kat regélnek róla, örmény idiomák legendákká ékesítik, és délszláv népek mesevilága törökké lett «masal»-ok képzeletbeli alakjaival népesedik. Pedig már maga a «masal» is nem annyira török többé, mint inkább bizánczi. Azzá tette új otthona, bosporusi klímák napsütéses levegője és a népek egybeolvadásának amaz ethnographiai folyamata, mely nyelvileg is, politikailag is kölcsönhatások visszakölcsönzésére vált erőssé.

A keleteurópai meseanyag áttörökösödött, a törökök meseanyaga pedig elbizánczosodott. És csak iszlám kereteknek a kisugárzása, hogy a mesebeli bölcs királyok padisáhi trónusokon ülnek, a királyfinak «sehzáde» lesz a neve, a királykisasszonyé meg «szultána», és hogy a mesék országainak vándorutas leventéi hármásával meg hetesével szabadítanak sarká-



nyok őrizte szultánleányokat. A fele királyság mellett több szultána keze lesz mesebeli vitézségének a jutalma.

Így kapcsolódik a nyugoti népszellem a Keletébe, és így válik a Kelet gondolatvilága nyugoti kultúrhatások késői részévé. A minthogy keleti izléssé fejlődött a decadens Bizáncznak nem egy művészi megnyilatkozása, és az iszlámivá formált kupolák merész ivezete nyugoti hatások keletiességeivé stilizálódott. Mintha keleti világnak lenne folytatása a Nyugot, és mintha Nyugotnak volnának Kelet felé hajló kultúrtörékvései.

Közben pedig keleteurópai kultúrhidaknak erősödtek meg az oszlopai. Az oszmán birodalom európai nyúlványai frenk hatások szívócsatornáivá lettek, és a bizánczi nemzettömegek hullámzása nyugoti műveltségek partjaihoz verődött. Azok a világkereskedelmi és nemzetforgalmi összeköttetések, melyek a tizenégy és tizenhetedik századközi Törökországot olasz és frenk partokkal hozták közelebbi érintkezésbe, mélyebben járó nyomokat hagytak a művelődési ráhatások történetében. A vagyonokban dúskálkodó Kelet a nyugoti kultúra termékeiben kereste pompáskodó vágyainak kielégítését, és a területi távolságoknak egyre fokozódó lazulásával szellemi közelségeknek nyíltak meg kultúrbejárói. Román népek műkincsei szelték át a vizeket és tengerjáró gályáknak iparművészi értékessége nyugoti ízléseknek szélesbítette finomultságokbeli határait. És míg a gall áramlatok szellemi hatása főleg görög területeket termékenyített, addig az olasz kultúra külsőséges fényessége keleti vizek fodrozatára vetette kápráztató színeit. A velencei vizek hatalmas galatai öblöket hullámoztatott meg, és a génuai kincsek megvágyása hebdomoni palotáknak nyitotta meg a zárjait.

A román-nyugoti népek kulturális hatása nem annyira irodalmi, mint inkább művészeti és gazdasági téren nyert megnyilatkozást. A *signoriák* hatalmi törekvése kalifátusi kegyeket ostromolt és vetélkedve rakosgatta ajándékait a Grand Turc világpolitikai uralmának zsámolyához. A kölcsönös érintkezés diplomatiái céltudatossága gazdasági és világkereskedelmi célokra állott a szolgálatában, és a tengereken túli kivitel fellendülésével művészi feladatok és ipari kérdések megoldása volt kapcsolatos. A nyugoti partok piaczeit Kelet kincse tarkította, Kelet világpiaczin pedig Nyugot fényüzéses szükségletei nyer-



ték megállandósult elhelyezésüket. És hódítóan indul meg a frenk kivándorlások tengerjáró áradata, olasz klímák kultúrája virágzik világrészek litoráléin, és egyre ragyogóbban szórja szívetéseit a minden keleti fogalmakat összeegyesítő és világszerte meghirdető *Levante*. Velenceze vasmarka irányítja a keleti óriásnak Nyugot felé nyúló csápjait, és Génua lehellete fűszerezi a Keletre tódult idegen otthonalapító igyekezeteit. Olasz kultúráknak emelkednek elő a köemlékei, későbbi koroknak *dsenevizi* időkre emlékeztető kőromjai. Hiszen e szó, a mai nap is használatos «dseneviz», multak titokzatos erőinek és idegen dicsőségek emlékeinek lett a kifejezője.

És nyomában e jelenségeknek ama nagy nyelvi hatás, mely olasz kultúrázottságnak volt hallható kifejezése, és a mely tengerentúli távolságok néprétegeit is közös nyelven beszélő földrajzi egységekké tömörítette. Olasz szó hangzott a tengerpartokon, olasz volt a kereskedelem, a műiparosság és a művészet nyelve és olasz a közművelődési szükségleteknek amaz általánosító folyamata, mely a nemzetközi szétszórtságokat levantei fogalommal egyesítette. Bábeli zavarok disharmoniája nyelvi rendezettségékké kezdett tagozódni. És míg a bizánczi utódok új-görög idiomája a profanum vulgus alantasabb rétegeiben és nyelvhasználati szükségleteiben találta meg a maga közéleti elhelyezkedését, addig az olasz nyelv hangzatossága kultúraltabb elemeknek és nyugoti műveltségek hagyományosainak ment át érzése és gondolkozása világába. Elannyira, hogy levantei világ-részeknek nemzetközi nyelvvé és diplomatiái érintkezéseknek hivatalos közvetítőjévé értékesedett.

Mintha az olaszszágra háramlott volna Kelet és Nyugot összekapcsolásának kulturális feladata. Új életre újhodik eközben a bizánczi stílus, és román hatásoknak világának elő művészeti nyomai. Az egyháziakat szolgáló mozaik-képek naiv merevsége olaszosan lágygyá válik, és az épülő *dsámik* és *medreszék* merész boltíveit Nyugot mesterei stilizálják enyhébbekre. Palazzók barokkjai mórosan válnak keletiesekké, és loggiák rejtőzködő fülkéi háremi zártágnak lesznek symbolumaivá. A frenk «mimár»-nak (építőmesternek) iszlám követője támad, nyugoti mesternek keleti tanítványa. És szintén csodának épül fel *Szinán* mester világremeke, a «Szulejmánije» és a kisázsiai fayence-lapokkal ékes



«Mahmudije», a sztambuli «At-mejdán» tér hatminárés dsámija. A művészetek megéledése nyugoti motivumoktól már nem idegenkedik, noha még csak külső ékessége iszlám eszmék tartalmasságának. A kőfaragás nyugoti mesterei bizánczi stílusoknak lesznek a továbbfejlesztői, és városrészek olaszossága napkeleti derűkbe öltözteti tornyokkal ékes szilhouettjeit. A kőbevésés művészete az ecsetkezelés divatjával válik kapcsolatossá. A képírás velenczei mestere *Bellini*, Jacopo fia *Gentile*, a sztambuli «Szeráj»-nak lesz meghívott és hosszabb időkre megtelepedett vendége, és II. Mohammed szultánnak világhírűvé lett profil festménye klasszikai műkincseknek lép remekekkel ékes sorozatába. Nyugot művészete nyert vendégjogot az alak- és képírássok tilalomországában, a prófétai hedsrának tizenkettedik századjában.

\*

A szultáni irodalom szeráji udvaraiban pedig még mindig idegen hajtás a költészet. Iszlám rögökből nőtt ugyan a plántája, de lazán ágazódó gyökerei nemzeti talajokat nem érintettek. Innen az az idegenkedő merevség, melyről nyugoti hatások megkísérlései erejük hagyottan pattantak vissza. Ám bekövetkezében a politikai megpróbáltatások államdöntőgető korszaka. Nyugoti kultúreszméknek indul meg az áradatja, és kalifátusi trónusoknak remegnek meg oszlopai. Egyre erősödik annak a meggyőződésnek a hite, hogy a nyugoti kultúra előtt lehetetlen az elzárkózás, és hogy a török államiság jövője csak a nyugoti államforma és művelődés kereteiben biztosítható. Reformeszmék szikrái villódzanak a napkeleti égbolt izzóvá hevült peremein. Hanyatlóban az állami élet biztosítottsága, és tünedezőben az iszlám erősségek fanatikus hiedelme. Egy ó-török párt van mindazoknak a modern mozgalmaknak az ellensúlyozására kialakulóban, melyek úgy az állami berendezkedésekben, mint a közművelődési vágyakozásokban nyugoti hatások eszmevilága körül óhajtják és remélik jövőbeli boldogulásukat. És e hatások a nemzetiségi eszmék és faji tudatosságok ébredésében vetik előre árnyékaikat. «Rájá»-k elhagyatott tömege ethnikai egységekké csoportosul, és nyelvi különállóságok, nemzeti ujjászületeiket szomjuhozzák. Forradalmi szellők süvöltenek a Balkán-



hegység rengetegeiben. Emberi jog az egyesek kívánsága, és a népek joga a nagy közösségé. És míg az egyesek vágya a szabadság gondolatát ébresztgeti, a nagy közösség óhajaiból a *nemzeti* eszme és a *haza* fogalma kezdi meg diadalmas kibontakozását. Hisz a nemzeti eszme iszlám köntösökben rejtőzködött, a haza fogalma pedig földrajzi helyzetekben süppedezett. «Millet»-té (nemzetté) tömörül a hazátlanság, és «vatan»-ná (hazává) az egyfajiság. Nyugoti eszmevilágok szülik az új-törökök pártját, az európai kultúrértékek felismerőit, és míg a maradiak fanatizmusa iszlám értékek mentsvárába menekül, a haladók egyesülése nyugoti művelődések megszerzésének hangoztatja a szükségességét.

A reformok szultánjai elsőként érzik meg az idők bekövetkezendőségét. Francia föld revolúciója korbácsolja keletnek egyébként is zavaros vizeit, és a szultáni biborok autokratái új eszmék és irányok hajnalodására ébrednek. *Szelim*, harmadik e néven, a szabadság nyugoti hazájában keresi a keleti lelkek megváltását és «nizam-i dsedid», vagyis új rendre akarja harczos serege fegyelmezetlenségét rákényszeríteni. Meghallja e mellett a «rájá»-k panaszait és földbirtokok morzsájához akarja őket juttatni. Ám a janicsár szellem még egyszer diadalmaskodik, és csak a tizenkilencedik századbéli reformok nagy padisahjának *II. Mahmud* szultánnak adatott meg, hogy az eszmék harcát győzelemhez juttassa. Keresi a nyugatot és gazdasági összeköttetéseit, keresi a frenkek kultúráját s szellemi tanításait. És míg egyfelől hadseregét szervezi át európaira, véresen szakítván századok janicsár tradíciójával, a francziákkal való művelődési összeköttetéseknek egyengeti meg útjait. A napoleoni codexből megalkotta a «medsellé»-t, a büntető törvényeknek mai nap is fennálló gyűjteményét, és magyar géniuszt ihlet meg az a parancsoló vágyakozása, mely a török könyvnyomtatás művészi mesterségének nyitotta meg Kelet merev zárkózottságú kapuját. A reform idők nagy «szadrazám»-ja *Resid pasa* volt. Reformatori munkálatokban urának szövetségese, állambölcseleti és külpolitikai kérdésekben tanácsadója, művelődési és gazdasági ügyekben irányítója és összes haladó törekvéseinek lelkes és meggyőződéses inspirálója. És a drágakövektől súlyos kalifátusi turbánnal az ósdi szellem hullott le az uralkodó fejéről, hogy a modernebb



viselet «fez» formája nyugoti haladások nemzeti jelképévé örökítették. Gyaurok padisahjának és padisahok gyaurnjának gúnyolták meg érte. Ám a történeti százegy ágyúlövés eldőrdült, és a «gülháne»-i kösk világfontosságú irata a «hátt-i serif», akár csak égi dsinneknak a varázs-szava, a középkor Törökországát az újkor imperiumává avatta. *Resid* pasa ajkán át, az új szultánnak, *Abdul-Medsid*nek trónra jutása esztendejében.

Külső politikai és belső műveltségekbeli átalakulásoknak folytatódott viharosan hullámozó időszaka. Egy európaiasan alkotmányos életnek dereng elő rég megálmodott körvonala, és miközben nyugoti nagyhatalmak csoportozata szövetségi kezét kínál, hogy az északi ellenségnek testámentomi ábrándjait szerte foszlassa, reformirányzatoknak indul meg újabb sorozata, a hivatali és társadalmi rendnek nyugoti szellemben való megalapozására. Az egyenlőség joga egyenlő kötelelességeket vált ki, és a feltámadt közélet új munkásai, faji és vallásbeli különbözőségeket nem tekintve, a polgári és hazafiúi közösség eszméjében egyesülnek. A «rája»-ság sötét korszaka mindörökre aláhanyatlott.

És hatása alatt a nagyhatalmi szövetkezések sikereinek és az európai országokkal való politikai megegyezéseknek a szentté vált szultáni irat egy újabb rendeletben a «hátt-i humájun» történeti szözataiban folytatja és egészíti ki az európai haladásokkal való egybeforrás gondolatát. A modern török alkotmányoknak épültek meg a sánczai és modern intézményeknek helyeződtek el az alapkövei. Forrongásban a szellemi élet és részét követeli az ifjúság, a nyugoti műveltségek jövőbeli letéteményese. A szofták iszlám czelláiban nyugot szellemárynai kísértének, és «medresze»-beli termek polczaiban frenk olvasmányok tiltottsága lappang.

Mert csak a «mekteb»-nek, a világi iskolának nyíltak meg egyelőre európai ismereteket befogadó kapui. Az iskola egyébként is főleg a vallással és a vele kapcsolatos jogi és hitéleti ismeretekkel foglalkozott. Az írás és olvasás megismerése a «Kórán» fejezeteiből indult ki, és a szent számba menő arab nyelv tanulása, a meg nem értett szöveg elrecitálásából és hagyományos melódiák kíséretében való betanulásából állott. Csak a felsőbb



fokú oktatás, a «medresze» engedte meg a vallás nyelvének megértését és a hozzá szükséges magyarázatok tudományos fejtegetését. Ám az újabb irányzatok «mekteb»-je a tanítás konzervativizmusán is rést ütött. Rendre nyíltak meg a «mülkié»-k, a középfokú oktatással foglalkozó intézetek, és világi tárgyak sorozata mellett főleg a francia nyelv megtanulására adatott meg az alkalom. Mohó vágygyal esett neki a különben is tanulékony ifjúság az eleddig tiltott számba menő tárgyi és nyelvi ismeretek elsajátításának. Főleg és első sorban a francia nyelvnek és irodalomnak volt meg az a varázsa, mely a lelkiek után szomjuhozókat foglyul ejtette. A francia nyelv volt ő előttük Európa nyelve, és a francia irodalom Európa irodalma. Már diplomatiái felsőbbségénél, szellemi termékeinek értékességénél és szabadság-eszméinek fejlettségénél fogva is.

A reformpárt vezérharczосai pedig, *Resid pasa* az élükön, megértő tudatossággal engedtek az áradatnak és részint az iskolázások francia irányban való továbbfejlesztésével, részint pedig külföldi és többnyire Párizsba való kiküldetésekkel segítették elő a nyugoti áramlatok érvényesülésének nagy gondolatát. A «mülkié»-k mellett magasabb fokú intézetek is megnyílnak és részben orvostani, részben pedig jogbölcseleti ismereteknek támadnak európai értelemben vett előkészítői. A turbános deákok szoftai kasztja mellett fez-viselő hallgatók kerülnek a nyugotias műveltség homlokterébe. És megindulóban a sztambuli jobb osztályok ifjainak ama mély jelentőségű kultúrmozgalma, mely a frenk műveltségek megáhitozott középpontjába, a szajna menti metropolisba irányítja a tanulni és művelődni vágyó életösztönöket. A párizsi diákélet egy árnyalattal lesz gazdagabbá, mohamedán hitű ifjaknak keleti eredetű színesoportozatával. Új ismereteknek nyílnak meg előttük forrásai, képzeletük világa új felfogásokkal népesedik és szinte nyomasztólag hat rájuk annak a felismerése, hogy irodalmi és művészeti multjuk gyökértelen, népeleti jelenjük pedig kiforratlan. Csak nemzetté való kialakultságuknak és hazaszeretetüknek szent érzéseit hozhatták magokkal. És nagy idők nagy elméi halmozzák az ismereteiket, táplálják a tudásaikat és egyengetik útját annak a szellemi átalakulásnak, mely nemzetek jövőjére lesz vala sorsintéző hatásúvá. Itt nevelődtek az írók államférfiakká, az államférfiak pedig írókká.



A politikai reform-munkálatokkal mintegy okozati kapcsolatban irodalmi és nyelvi reformoknak következtek be rég megérezett szükségességei. A nemzet már feltámadott, de nyelvében még nem folytathatta életét. Az újító idők nagy vezéreibei szinte tehetetlenül állottak a gondolatok közlésének nehézsége fajzott módjával, a mesterségesen kialakult irodalmi török nyelvvel szemben. Pedig a nyelvnek állami érdekeket is kellett szolgálnia, és a nyelvet állami érdekeknek kellett alárendelnie. Az iszlám államnak iszlám lett a nyelve is, arab meg perzsa szóknak és mondatkötéseknek török nyelvi elemekkel való természetellenes vegyüléke. Az arab czafrang a vallás hatása volt, a perzsa dísz meg a költészeté. És e hatás oly mértékben erősödött, mint a hogy növekedőben volt a török államhatalom megszilárdulása és a szultáni irodalom rügytelen termékenységé. A sémi nyelvcsaládbeli arab és az indogermán eredetű perzsa sehogysem illet az urál-altaji nyelvek törökjéhez, és a nyelvi egybevegyülés több százados folyamata oly irodalmi műnyelvet teremtett meg, mely csak az írástudók és hivatottak korlátozott köreiből burjánozhatott. A népek nagy rétege számára idegenné és meg nem értettnek maradt. Idegenné vált a népköltészet, megvetetté a népnyelv, a paraszti «türk» idioma, és a csacska hegedősök meg a vándor igriczek jajszava hangtalanná árvul és hazátlanná széledez. Reformkorszaknak kellett bekövetkeznie, hogy a hamis bálvány összeomolhasson. Hisz a nemzetek kívánságait csak a nyelveik fejezhették ki, és a nyelvek kívánságaiban maga a nemzet nyilatkozott meg. A nyugoton járt török diplomaták török írókká lettek, néha inkább írókká mint államférfiakká, és hogy eszméik nemzetivé termékenyülhessenek, a törökség megértett köznyelvén kellett írásaikban megszólalniok. Hisz a nemzet fogalmát csak a népi eszme szülhette meg, és a népi eszme csak a nemzet fogalmán át juthatott teljes diadalához. *Ákif* pasa író volt, hogy politikussá lehessen, *Resid* pasa meg politikus volt, hogy íróvá válhassék. De akár mint írók, akár mint politikusok államférfiúi tapasztaltsággal és irodalmi izlésük kifinomodottságával fáradoztak a szellemi újítások döntő erejű munkájában. A nyugoton nyert eszméknek közvetlen megtapasztalása és az irodalmi irányzatoknak államéleti értékesítése elsősorban az ő nevükhöz fűző-



dik. Mint írók idegen műfajokat honosítottak meg és mint műfordítók a hivatalos nyelv megegyszerűsítését vitték dülőre. Akár csak eszméiknek a folytatói *Fuad* és *Dsevdet*, az első tudományos török grammatikának, a «Kavaid-i Osmanije» című munkának a társszerzői. Ugyancsak nyugoti hatásnak a megnyilatkozása, hogy az irodalmi nyelv a népihez térhetett vissza, és hogy a háromegy-nyelv iszlám szentségét az egygyé lett nyelv nemzeti nagysága válthatta valóra. A Sorbonne török deákjai eszméltek fel elsőknek. Az író-politikusok, ha kellő eredménynyel is, csak eszköznek használták fel az irodalmat, hogy politikai céljaikat annál könnyebben megvalósíthassák. Ám az idegenbe szakadt literátusok kis köre, gallus környezetben és gallus költők hatása alatt, szent és különálló czélnek tekintette a nyugoti eszmekörökre támaszkodó, de nemzeti alapon épülő török irodalom megteremtését. Mintha a multnak már nem is lennének meg a tradíciói, és mintha a jövő csak a jelenen fogna felépülhetni.

*Sinászi* efendi volt az új lelkek nagy megmozgatója, a megújhodott Törökország első nemzeti költője és hivatásos ujságírója. Áthatva abbeli meggyőződéses gondolatától, hogy csak népi alapon újítható meg a török nyelv, irtó hadjáratot indított mindama perzsa és arab nyelvelemek ellen, melyek közérthető török szókkal és kifejezésekkel is pótolhatók. A nyelvbeli purizmus nemzeti eszméjének *Sinászi* volt az első megnyilatkozása. Ezért az ideáért harczolt ő a folyóiratában, a *Terdsüman-i Ahval*-ban, majd később a *Tasfir-i Efkjar*-ban, ez a gondolat vezette őt a népi ajkakon élő török közmondásoknak (*zurub-i emsâl-i osmanije*) összegyűjtésében és kiadásában, ez a feladat lelkesítette őt francia-török műfordításaiban és az elsők közül való volt, a ki a népeletet és annak egyes alakjait is bevezette az irodalomba, színpadon szólaltatván meg a «Házasodik a költő» czímen írt vígjátékának paraszt sorban élő és mozgó alakjait. A karagöz-féle népszínjáték közkedveltségű bábúit élőkké varázsolta át és a tájszólásos bohóskodást vígjátéki beszélgetésekké finomította. Nyelvészi tudás párosult benne íróművészeti képességekkel. És szótári nagy töredékmunkája, mely Akadémiánknak a birtokában van és a melyben régi török nyelvek szókincseit akarta egybehalmozni, erős nyelvtörténeti érzékéről tesz tanúbizonyságot.



*Sinászi* törekvéseinek a lánglelkű *Kemál bej* volt apostoli erejű folytatója. Apostola a nyelvnek s nemzeti érzéseknek és Isten ajándékából való prófétája művelődésbeli törekvések megmegújuló harcainak. Írásaiból elfojtott forradalmaknak lángolnak elő a tüzei és milliók jajkiáltásainak patakzanak elő a könnyei. Ujságot szerkeszt mint *Sinászi* és tolla hegyét vérbe mártja; lantot ragad mint *Tyrtæus*, és villámokat lövelnek a húrjai; regéli a multak regéit s a jelen keserveit zokogja el, és szinte mennydörög a lelkesedés, midőn az első török színház az «*Osmanli tiátorosu*», a *Kemál bej* «*Vatan*»-jának a «*Haza*» című szindarabjának szólaltatja meg szenvedélyektől izzó és költői szépségektől pompázó szavait. Valóban, költője még nem volt Törökországnak, írója még nem volt hazájának, a ki a vatesi szentség oly magaslatára tudott volna szállani, mint *Kemál bej*. Nyelvezete, a nagyjában már megújhdott török nyelv volt az ő gondolatbeli gazdagságának ezeregy színeket játszó ékessége és erőben duskálkodó kifejezője elnyomott életenergiák nemzeti újjáébredésének. Költészetét forradalom teremtette meg, a *hamidi* korok véres sötétsége, és költészete forradalomba ejtette az újból lenyűgözött lelkeket. *Kemált* csak a kora magyarázhatja meg, és kora mindenféle törekvéseinek *Kemál* volt a megismerésítője és irodalmiakban úgyszólván a története. Politikai pamfletek tárgyilagosságától a legérzelmesebb versek lyrájáig, történeti regények irányzatosságától társadalmi drámák tragicumáig ugyanegy gondolatnak: a haza szent kultuszának találhatók meg az áthidalásai. A mytilenei száműzött még élte delén válhatott nemzete irodalomtörténetének korszakalkotó hőségévé. Hatása alatt a nyugotnak és ébresztő erejével a Keletnek. És mikép európai hatások irányították a reformkorok külső mozgalmait, azonkép fejlődözött a nyugotiasság szellemi mozgalma is. Már a mult század elejebeli *Pertev pasa* francia költemények fordítgatásával foglalkozott és nyugoti versformákra kényszerítette a keleti időmértékekhez szoktatott török nyelvet.

A próbálkozásoknak szinte meglepőek voltak az eredményei. Az egyre nemzetibbé váló nyelvnek lágyabban folytak a verssorai, és rhythmikusabbak voltak a összecsengései, mint a mult időkbeli mütörökösségnek. Másfelől meg a francziák romanti-



cismusa stilusosan illet bele a török irodalom kezdetleges naivitásába, és a tartalmi megkedveltségek nyugoti versalakok megszokásait tették könnyebbekké. A «rubái» helyét szonettek, a «kaszide» formáját madrigálok és a «gazel» sorait románczok töltik be, strófákra osztott soraikkal és váltakozó helyű rárimelésekkel. És miképen a románcz a román szóból, azonkép születik meg a «türkü» a szorosabb értelemben vett népdalnak «türk» nevezetű formájától. A vala-valázó rimek eltűnnek, a poéták szerénykedő nevei nem az utolsó sorokban rejtőzködnek, és nem mindig magukhoz és nem mindig magukról beszélnek.

*Kemálnak* a követői egyúttal a mesternek voltak a tanítványai. Nem ugyan a közügyek irányításában, nem is az egyre erősödő reactio elleni küzdelmekben, hanem majdnem kizárólag irodalmi téren. Az ujságírás megállandósult, a lapok vállalatokká, a szerkesztések foglalkozásokká lettek, és az írás művészei, költők és tudósok társadalmi megkülönböztetéseknek voltak a kitüntetettjei. Főleg mióta egy tudományos társaság, a Dániš-i Endšümen is megalakult, és a mióta az első szultáni lyceum, a francia vezetés alatt álló galata-szeráji intézet is megnyitotta kapuit.

*Abdul-Aziz* szultánnak emlékezetes párizsi útja Kelet hódolatát jelentette a Nyugot előtt. És ha kényúri hajlandóságok multak sötét eseményeire vetették is vérfoltos árnyaikat, a terjedő kultúra világossága nem volt többé eloltható. A törökök írók gárdája egyre szívósabban mélyed a frenk irodalmi termékek tanulmányozásába, és nyugoti gondolkozók nagy művei, úgy a versesek mint a prózaiak, török nyelvi tolmácsolásban és keleti köntösök színeiben látnak ismét napvilágot. *Racine*, *Fénélon*, *Lamartine* és *Victor Hugo* majdnem egyidőben vonul a török irodalom keleti berkeibe. Feléledőben a színházi élet, és egy kisázsiai vilajet nagytudományú «váli»-ja, az első török parlament első elnöke, *Ahmed Vefik pasa* Thaliának építi fel favázás brusszai templomát és nyugoti mesterművek fordításával teszi meg kísérleteit. Török eredetű színészekkel és vallási tekintetekből örmény és görög nemzetiségű színésznőkkel. Az idegen színdarabok törökös mezekbe bújnak, és a nyugoti formákba nemzeti tartalom költőzködik. A cselekvések szintere



nyugotról keletre terelődik, a szereplők nevei törökösökre hangzanak, és molière-i szobalányok csalafintaságai odaliszkok háremi rejtekeiben bonyolulnak. Ugyanígy járt a britt óriás is, kinek több mesterműve, Molière-ével együtt művészi fordításokban, jobban mondva török színre való alkalmazásokban került a színpadra és onnan a könyvpiacra. Ez átdolgozások java részének *Ahmed Vefik* a mestere, egyúttal török néprajzi adalékoknak összegyűjtője és az első nagyszabású török szótári munkának, az oszmanli «Lehčé»-nek a megalkotója. Korának ő volt a legnagyobb és nemzetének legelső polyhistora. És a mint irodalmi átültetéseiben népi elemeket és paraszti szólásokat vezetett be a színpadra, nyelvtörténeti értékességű szótárában is tájszólásoknak és elavult kifejezéseknek ad irodalmi és nyelvészeti becsű jogosultságot. A szótári munkák irodalmi czélokat is szolgáltak, és az irodalmi műfordítások szótári anyagoknak váltak nagybecsű forrásaivá.

Hasonló és a drámai művekével megegyező mozzanatok ismétlődnek meg az elbeszélő és a regényirodalomban. *Ziá pasa*, a «Tartuffe» mesteri átültetője még szószzerinti fordításban ismerteti meg *Rousseau* «Emil»-jével a közönséget, *Szádullah pasa* is megőrzi fordítói óvatosságát, ép úgy a *Télémaque* áttörökösítője is, de már a francziás irányzat további követői inkább átdolgozásokra igyekeznek, mint fordításokra. Elannyira, hogy az átnemzetesítésnek már szinte eredetivé lett az átalakító ereje. *Victor Hugo* mellett *Dumas fils* és *Chateaubriand*ék romantikája a legdivatosabb, és zagyva fordítások áradata lepi vala el az irodalmat, ha a nemzeti eszme erőssége, a «milli» idejekorán gátat nem vet nekik. Ekkor tűnik elő az ujságszerkesztő *Ahmed Midhat* efendi, korának legtermékenyebb írója és a török nemzeti regényirodalomnak a megalapítója. A regényeseknek francziásító hatása alatt fejlődve még idejekorán jutott a tudatára, hogy idegen művek szolgai átfordítása és külsőkben való megtörökösítése éppen nem pótolhatja a faji géniusz eredeti alkotásait. Nyugoti utazásait és franczia földön való tartózkodását könyv alakjában örökíti meg. És megírja utána gazdag és változatos sorozatát azoknak a nemzeti ihlettségű regényeknek, melyek népiesen zamatos nyelvvezetlél a török társadalom erényeit és kinövéseit, a közéleti felfogások bűneit és ferdeségeit veszik megfigyelő elméjének



bonczolgotó keze alá. Hatása alatt a romantikusoknak és vezetői hivatottságával a népiesen nemzeti iránynak. Iskolát teremtett ő is, akár csak *Kemál bej*. De míg a szigetbeli remete gyújtott és lázított, addig *Midhat* efendi az irodalmi lelkesültség hamujával takargatta a csendben égő parázsakat.

A milyen alakja *Midhat* a regényírásnak, olyan volt *Ekrem bej* a lyrai és *Abdul-hakk Hámid* a drámai költészet terén. Mintha *Musset* múzsjája szállott volna *Ekrem*nek a lantjára és mintha *Racine* szelleme borongana *Hamid* tragikus alakjain. Érzésüknek színesen tündöklő világa, gondolkozásuknak kristályos áttetszősége és nyelvbeli kifejezésüknek logikus fegyelmezettsége akárcsak nyugoti világfelfogásoknak lennének a költői leszűrődései. *Ekrem*nek finomult lyrája a megtisztult érzések erkölcsi fenségének a megnyilatkozása, *Hamid* drámája pedig eszmei igazságoknak és lelki szenvedéseknek a kifejezője. Stílusok kivételesen válogatott, és egyaránt mesteri megalkotói egyrészt a lyrailag subtilis, másrészt a drámailag markans költői nyelvezetnek. Némileg eltávolodva a népi felfogások köznapiaságától ünnepi hangulatnak a megszólaltatói, és nemzeti vonatkozások prizmáján világszabadságok fantómjai tükröződnek költői énjükben. Az egyiknek drámai fenség a lyrájában, a másiknak lyrai magasztosság a drámájában. Távol a köznapiságok zajától belső életüknek élík költőivé nemesbedett világát, és míg a nagy lyrikus legszentebb fájdalma gyermeke halálán vonaglik égő dithyrambusokká, addig a drámaköltő sikolya felesége elhunytán tör ki velőtrázó fenséggel. Klasszikusai a költészetüknek és utól nem ért mesterei a művészivé fejlesztett nyelvhasználatnak.

De már érezteti dermesztő hatását az abdul-hamidi korszak vérfagyasztó lehellete. Az alkotmányosság hajnala még csak a reggelét sem érte el, és már is vészesen tombol az önkény erőszakossága úgy a testiek nyugságán, mint a lelkiek szabadján. Az állami újjászületés megalapozója, *Midhat* pasa anatóliai exiliumban, és béklyóba szorul a szók szabad gondolata s az érzések ments-vára. Az egyre színesebben előbontakozó és fejlődésében lendülettel haladó irodalmi élet megbénul, és szárnyok szegetten hanyatlanak alá mindazok a szellemi törekvések, melyek nyugoti érintkezések eszmevilágából nyerték vérújító ere-



jöket. Írói tollak hullanak ki a kezekből és költők ajkain keményre fagy a gondolat. Szolgasággá süllyed a hatalmi vágy, alázkodó külsőséggé a belsők tartalmassága, és közepszerűségek kezében a szellemiek fölött rendelkező uralom. Az írók némaságra kárhóztatvák, a hírlapok pedig a censura kiméletlen bilincseibe kötözöttek. *Abdul-hakk Hámid* diplomatai nagy állásokban, *Kemál* bejék számkivetésben, *Midhat* és *Ekrem* pedig hivatali semmittevések színes pozítiójában. A despota uralomnak paniszlámmá lett a vágyódása és a kalifátusi eszmével vet a művelődések folyamata elé gátakat. Ám az idők teljességében faji forrongások, a hetvenes évek rengései rázkódtatják a szultáni imperium építményét, és rendre hulladoznak a nemzeti törekvések meglazult kőlapjai. És mentül fenyegetőbb a külsők veszedelme, annál szorítóbb a belsők fojtogatottsága. Vilájetek nemzetei hámlanak le az évszázados anyatestről, thraciai multak meg macedoniai ábrándok politikai valóságokká lesznek, és Ruméliának bejlerbeji fényessége immár csak történeti időknek örzi az emlékezetét.

Elsőnek a török társadalom érzi meg az idők megváltozását. A nyugoti hatások erőszakos megakasztása és a gondolat szabadságának, hóhéri elfojtása fokozatos továbbfejlődéseknek lesz a sírásója. Visszafelé hanyatlóban az életenergia és megrekedőben azok az erkölcsi értékek, melyekből erők forrásai fakadozhattak volna. Innen az az egyre erősödő jelenség, hogy a lényegest a látszatos nyomja el, és hogy a mutatós külsőségek csak lelki ürességeknek a takargatói. A nyugotiaszkodásnak jött meg szappanbuborékos korszaka. Divatossá lett az európaias szokások megfitogtatása, az «à la franka» életmódnak külsőségekben való utánzása, és társasági viselkedések, udvariassági formák léha francziáskodása. A mi hatvanas éveink arslánjainak, a perai «sik-bej» típusában született meg nyolczvanas évekbeli pendantja. A nyugotiaszkodó divat a «moda», egyre erősebben férkőzik a lelkekbe, és franczia szóknak meg szólásoknak túlon túl való használata rákfenéje lesz a közéleti nyelvhasználat tisztaságának. Sztambul eltévelyedett ifjúsága perai bálványoknak hódol, és vallásos tilalmak megszegése a mindennapos megszokások nyegleségévé alacsonyodik. Az iszlám megszigorítás női arcztakarója egyre lengőbbé és áttetszőbbé lesz, és a testet



befedő felöltő a divat szeszélyeihez mértén változtatja hol a színét, hol meg a formáját.

Az irodalmi életen is úrrá lesz a beteges irányzat. És míg a költői értékségek a lemondás fájó keserűségével merülnek mély hallgatásukba, francziáskodók elősdijei lepik el az irodalom tágas térségeit. A hamidi korszak irodalma színtelen fordításokban és vérnélküli termelésekben meríti ki erejét. Selejtes műveknek, értéktelen regényeknek jelennek meg az átültetései, és rémességükkel ható drámák meg sorstragédiák vonzzák a megrontott ízlésű közönséget. Népdal helyett az olaszos «canto» járja, és a keleti melódiák otthonosságát, idegen hangok dissonantiája zavarja. Tudományos életnek alig mutatkozik valamelyes nyoma, és a kutatás szabadságát kémkedések veszélyeztettsége fenyegeti. A padisah csillagpalotája és annak legendás borzalmassága fekszi meg a lelkeket. És míg a kalifátusi székhely mohamedán lakosai félős irtózáttal kerülgetik az *Ertogrul*-dsáminak péntekdéli imáját, idegenek ezrei tolonganak, hogy a parádés «szelamlik»-ünnep színes látványosságának részesei és a szultáni felvonulás katonásdi játékának szemtanúi lehessenek.

\*

Forradalmi viharoknak tornyosulnak idő közben a felhői. A szellemi leigázás daczos elszántsága és az állami életnek létében megfenyegetett veszélyeztettsége forrongásba rántja a tepedő erőket és kétségbe dermeszti a hazaszeretet szent lelkesedését. Veszélyben a nemzeti magasztosság és veszélyben a kalifátusi szentség. Már-már megvillan a fegyverzetek vakító fénye, és a lázadó tüzek csóvája a félholdas uralom kárhozatait borítja államemésztő lángokba. És mintha démoni erő kelne ki síri csendjéből, a szultáni trónus porba hull, az önkény erőszaka vérbe fulladoz, és a béklyóba zárt szabadság rabbilincsek vaspántjait fessegeti. Egy élni akaró nemzetnek jajdult fel a lelki ismerete. Megpróbáltatásoknak jöttek meg az évei, és a balkáni háborúk vészes fergetege a multak bűneinek lett a megostorozója. De nyomában a vésznek a megújulás, a lelki képességek megtisztulása, népek szabadságának a meghajnalodása és egy alkotmányossá lett állami életnek jelen és jövőbeli megbiztosi-



tottsága. A művelődés nagy munkájának érkezett el a tavasza. És mintha a politikai és államéleti feléledésnek irodalmi megszabadulás is járna a sarkában, elmúlt évtizedek rejtett erősségei vannak ismét előtörökvőben. Elhagyatott lantoknak rezdülnek meg ismét a húrjai, eszméik nagy diadalát üli az immár teljesen szabaddá lett sajtó, és ünnepekké lesznek a napok, melyek *Ekremék* lyráját, *Hamidék* drámáját és *Szezáji* prózáját teszik nemzeti felbuzdulásuk *bajram*-napjaivá.

A francziás befolyás pedig gyengülőben és az útszéli poézis szétmállóban. Nemzetközi összeköttetések gazdasági vonatkozása és állami érdekközösségek baráti megértése germán eszmekörök közelségéhez juttatta a félholdnak külső politikai, egyben pedig irodalmi és művelődésbeli törekvéseit. Német szellem követeli a kultúrjogát és német tudás az abban való részesedést. És míg a szépirodalom tradíciói romantikus irányok emlékeihez fűződnek, addig a tudomány és művészetek irányalakulatai a német alaposság derékségéhez és erkölcsi megbízhatóságához jutnak közelebbre. A szabaddá lett gondolkozás és cselekvés nagy érzése ihleti meg a szellemi munkáknak művészeit. A romantika elsatnyulása realisabb felfogásoknak kelti ki az ellenhatását, és a germán irodalom egészségesebb irányzata valóbb világok felé terelgeti a nemzeti tudatosságra ébredt Keletünket és annak tétovázva lépkedő irodalmát. A realisabbá lett életnek realisakká lesznek az írói. *Szezájinak* «Kis dolgok»-at (Kücsük sejler) tartalmazó kötete irodalmi értékben nagy és jelentős írásműveknek a gyűjteménye, és *Tevfik Fikret* köznapiságai ünnepszámba menő becsessége a realiztikus irányban haladó irodalomnak. Az élet kiáltó igazsága közeledik az irodalmi eszményesítéshez, és a rideg valóság költői felismerése új és eddigelé szokatlan színezésekkel teszi élénkebbé az egyhangúságig ideális irányzatot. A valóra vált politikai ábrándok valóra váltották az irodalmi ábrándokat is. Az eddigiekénél józanabb és úgy álladalmi, mint egyházi elkülönítettségeket megszüntető és inkább általános emberi vágyódásokat kereső irányban.

A költészetben mutatkozó hatásokat, ha egyelőre színtelennek is, nem lehet lekicsinyelnünk. Hisz a lyra gyengédebb hangjai is mintha megerősödnének, és a poétai légyságok mintha keményebbre edződnének. Egyazon időben még az ibsenizmusnak is



mutatkoztak némelyes és eléggé figyelemreméltó hatásai. A tárgyi leírások szinte az aprólékosságig részleteződnek, egyes lelki sajátosságok és egyéni jellemzetességek az analizálás kése alá kerülnek, és modernül szaggatottá válik a stílus, egyénivé a kifejezések módja, s jelleméből folyó a cselekedete. A naturalisztikus irányzat azonban inkább csak átmeneti, hogy majdan az európai ízlés megtisztultabb jelenségeinek adhasson helyet. És alig is van az irodalmi Nyugotnak valamelyes jelentősebb irányzata, mely a török írók termelő erejének idegzetét ne érintené. Az angolok rémeskedő regényei levantei bűnök sötéttségét kelтик napvilágra, és a britt útleíró meg országismertető kalandozások, karaváni utazások és európai világséták leírásában jutnak irodalmi kifejezőre. Fejlődőben az ifjúsági irodalom, úgy verses, mint prózai formájában. Nő-írók, *Lejla* és *nigjar hanimok* jelentkeznek az irodalmi porondokon és társadalmi elkülönítöttségüknek egyre erősebben feszegetik különben is lazulóban levő závarzatát. Az iskolai studiumok anyaga idegen nyelvekkel gyarapodik és az eddigi hagyományos erejű francia mellett immár a német nyelv is bevonul a művelődési és pædagogiai köztudatba. És a mint annak idején a francia irodalom és kultúra felsőbb-sége elől az olasz nyelv használata veszítette volt százados multú talaját, azonkép van szünőfélben a francia nyelv társadalmi terjedtsége és műveltségbeli egyedülisége. Ma már nemcsak a francia jelenti Európát és nemcsak a gall kultúra az európai kultúrát. A minthogy a nyugoti műveltségnek is elágozódtak a góczpontjai és a minthogy Kelet tanulni vágyó fiatalsága német és másnyelvű iskolázásoknak keresi fel szakszerűségeket nyújtó központját. *Feridun bej* gazdag alapítványa török-magyar tudományosságnak szolgálja a célját és török ifjaknak ipari és műszaki kiképeztetésére magyar intézmények nyújtanak megfelelő és eredményekhez vezető alkalmat. A németek felsőbb-séges kultúrájának főleg a gazdasági és kereskedelmi élet volt a meghódolója. Nyomon követte a tudományos és irodalmi befolyás, a közgazdasági oktatásnak és katonai életnek német szellemenben való berendezkedése és a teuton akaraterőnek ama szuggesztív megnyilatkozása, mely államhatalmi érdekek magas céljait is elősegítette.

Legerősebben a nyelvi reformoknak folytatódtak betetőzést



nyerő eredményei. A nyelvtisztítás nemzeti munkája tudatosabbá és tudományosabbá válik, és egyesületek meg nyelvészeti társaságok, ez egyesületeknek folyóirataik alakulnak, a nyelvművelés és nyelvösszehasonlítás szolgálatában. *Nedzsib-Ászim* ó-török nyelvemlékeket, orkhoni feliratokat tanulmányoz, és a *Türk Jordu* ifjú nyelvészei török-tatár egyeztetéseknek vetik meg az alapzatát. A «Türk derneji» néven alakult társaság és folyóirata iskolát alapít és irányelveket szab meg. Háttérével a faji összetartozás ama politikai fontosságú gondolatának, mely a török-tatár népek irodalmi közös nyelvéül az oszmánoknak grammatikailag is legkiművelődöttebb nyelvét óhajtaná. Turáni összetartozás eszméje foglalkoztatja a török philologusokat, egyelőre több hazafiúi lelkesedéssel, mint tudományos felszereltségekkel. Turáni dalokat zengenek a poéták, és turáni lelkesültség hevíti a fajébresztő hazafiságot. Költői megjelenítése ez irányzatnak az ifjú Törökország egyik legfényesebb tehetségű poétája, *Mehemed Emin*, követőjével *Aka Gündüz*-zel egyetemben, a legtisztább népnyelvnek a megszólaltatója és a legnépiesebb motívumoknak nemzetivé híresedett bárdja. Szókincse dús áradatát Anatólia nyelvi forrásaiból csergedeztet, és műzsája népies ihlettségét paraszti népdalok strófáiból tápláltatja. Hatásával csak Petőfink költészete vetekedhetik. Harci dalainak szinte mámorító volt a hatása, és a nyelvbeli meg tartalmi népiességnak oly meglepő szépségeit kápráztatta elő, hogy költészete nemzeti erősséggé, nyelvezete pedig a legújabbkori költészet nyelvévé magasztosult. Hatása tudósi határokat közelített meg. Nemzeti tudományná lett a nyelvészet, és az urál-altaji nép- és nyelvtudomány művelése úgy nyelvi összetartozóságok, mint népirodalmi anyaggyűjtések szempontjából főleg a magyar és orosz tudományosság hatására és munkásságára vezethető vissza. Eleddig még megműveletlen tudományoknak akadnak európai iskolázottságú tudósai.

És a mint a nyelvbeli újjászületés orthologiája véglegesen diadalmaskodott a nyelvi felfogások orthodoxiáján, azon mód lett átalakulóban egy nemzetivé lett másik tudomány is, a történetírás. Ugyancsak a hatása alatt az európai tudományosság oknyomozó irányzatának. «Tarich»-ok színehagyott fóliánsai kerülnek a történeti tárgyilagosság revíziója alá, és a régi történet-



írás szultáni himnuszai meg hadművelet-leíró egyoldalúságai nyugoti forrásmunkák példáin átszűrődnek történeti igazságokká. *Evlja cselebi* egyébként is megelőzte volt korát. Ez a tizennyolcadik századbéli forrásmunka, mely a M. Tud. Akadémia támogatásával látott nemrégiben napvilágot, az ő művelődéstörténeti adalékaival és az akkori világesemények tárgyilagos ismertetésével európai kútfők értékségévé igazolódott. Leírásainak közvetlensége, megfigyelő képességének kritikai ereje és elbeszélői ügyességének átlátszósága messzire kiemeli a korabeli történetírók átlagosságából. *Evlja* óta alig is haladt valamit a hazai történetírás. Iszlám szempont irányította a hivatásos «tarichdsi»-k elfoglultságát, és a győzelmek túlhajtott leírása vallási hódítások czélzatosságát szolgálta. És csak a legújabb kor történészei tértek el az elfoglultság hagyományaitól. Idegen, főleg német és angol munkák példájára oknyomozó és levéltárakat kutató forrásokhoz fordultak, és ha a multak emlékeihez félős kézzel nyúltak is, annál maradandóbbakat alkottak a jelenkori események essay-szerű feldolgozásában. Főleg a reformok kora után, a szellemi megújulás történelmi szakaiban. Írók és államférfiak voltak a példával elüljárók, és a *Midhat*-korabeli eseményeknek, a hetvenes évek forradalmának a megrajzolásában a nagy államférfi fia, *Ali Hajdar Midhat* alkotott angol nyelven is megjelenő forrástanulmányt. Nem kevésbbé értékes az aggastyán «szadrazám»-nak, *Kjámil* pasának vaskos monographiája, mely nagyvezéri elődjével, *Száid* pasával való polémiaját foglalja kortörténelmi keretekbe. A volt defterdárnak, *Dsevdet* pasának egyetemes története a nyugoti történetírás methodikáját tudta megközelíteni, és a cserkesz eredetű *Murad* bejnek «Ebul-Faruch» néven kiadott munkája nyugoti, főleg pedig orosz források alapján dolgozta fel a törökországi események világtörténeti egyetemességét. A levéltári kútfők megközelítésére, mely *Abdul-Hamidék* idejében a tilalom camera obscurája volt, egy magyar kutatónk irányította a hivatottak figyelmét. *Abdurrahman* nevéhez fűződik a modern történetírás megindulása. Megalapítja a török történelmi társaságot, a *Tarich-i Endšümen-t*, a társasággal tudományos folyóiratot adat ki és a törökök oknyomozó történetének megírására nyugoti kutatások eredményeihez fordul. Megindítja emellett az osztrák Hammer tízkötetes török



történeti munkájának a fordítását és főiskolai katedráján előszóval is hirdeti a modern történetírás módszereit.

Elmúlt korok klasszikus földje régiségek kincseit tárja ki a méhéből, és múzeumok csarnokai világritka műértékekkel diszesednek. Fejlődik az érmészet ismerete és gyarapodnak a különféle mügyüjtemények. Képzőművészeti intézményeknek emelkednek a hajlokai és lendülőben a kőfaragásnak és kőpirásnak többféle okokból elhanyagolt művészete. Nyugoti mesterek vezető kezével és bennszülött erőknél kifejlesztett tehetségével. *Emin* költői gárdája pedig a költészet glóriájával aranyozza be a csillogással ékes félholdnak nemzetivé erősödött birodalmát. Tudományos vizsgálódásoknak lettek szabadakká az útjai, és irodalmi meg művészeti törekvéseknek szélesbedett a határa. A gazdasági élet keleti productivitása nyugoti kulturérdekek szükségleteibe kapcsolódott, és a világforgalmi érintkezések közössége művelődésbeli összetartozások tudatává erősödött. Kelet sötétlő Bizáncza történeti emlékké lett, és egy modernné átalakult Sztambulnak bontakozik ki a körvonala. Mintha a félhold égi jele fogyatkozó kultúrátlanságnak és növekedő művelődéseknek lenne a symboluma, és mintha Keletnek nadir-csillagzata Nyugot zenithjére ragyogtatná a fényét. Kelet ősi kultúrája nyugoti műveltségnek lett a megébredtője, és Nyugot felsőbbbbséges kultúrája keleti világmotivumoknak a magabaszívója.

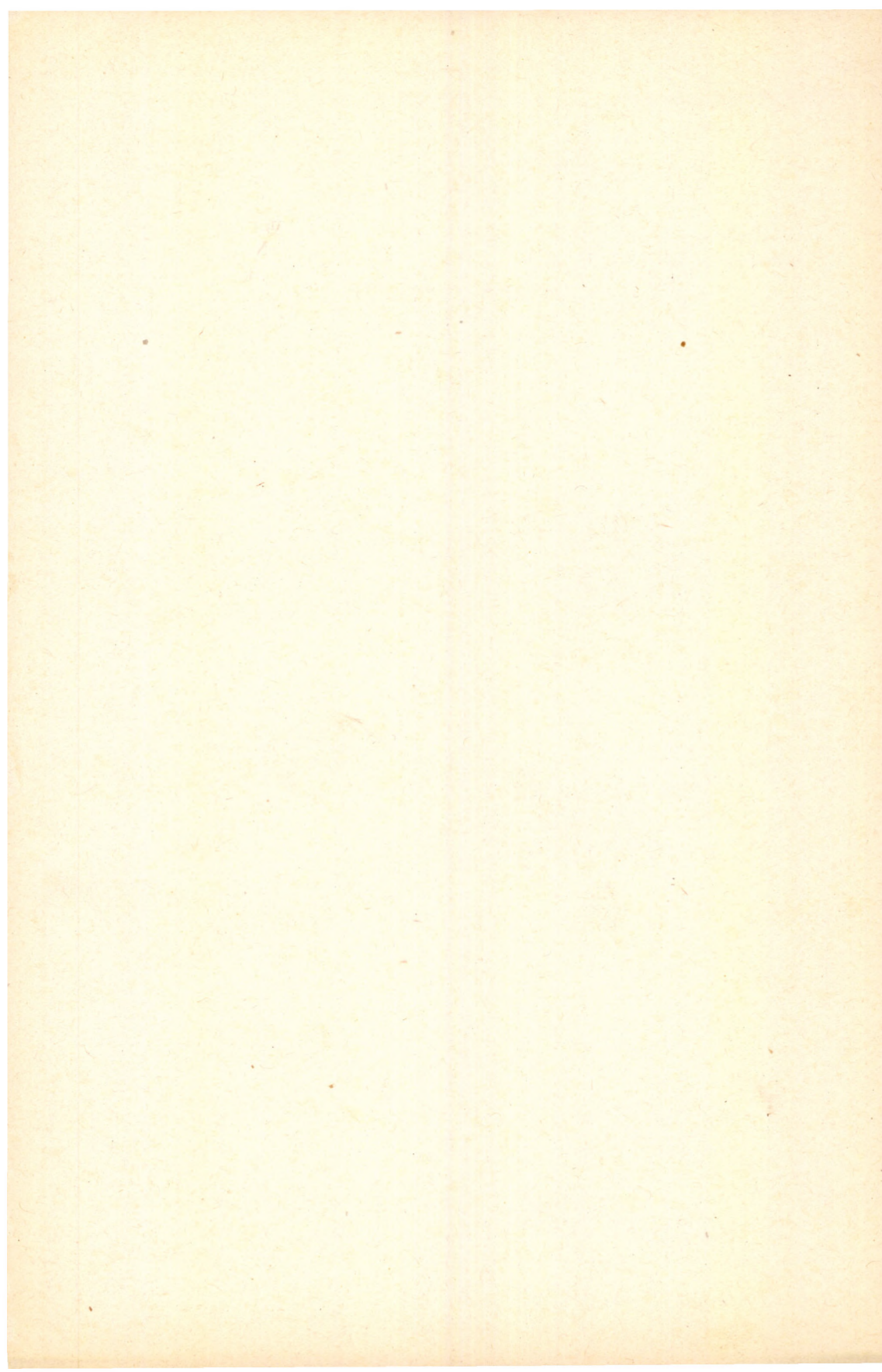
Az oszmánok napkeleti birodalma világtörténeti hivatásoknak vált nemzetközi várományosává. És e feladatának egyfelől mint az iszlám világegyetemesség politikai középpontja, másfelől meg mint a nyugoti művelődésnek keleti felfogásokkal való összeegyeztetője van hivatva megfelelni. Hisz európai hatás alatt kialakult kultúrája leginkább csak nyelvénél és vallásánál fogva keleti, míg termelő tartalmasságával erkölcsi világelfogásával és művelődésbeli vágyakozásaival, ép oly mértékben lett nyugotivá, mint a Balkán-államokbeli irodalmak és műveltségek bármelyike. Sőt irodalmi ízlésében fejlettebb és æsthetikai mélységekben tartalmasabb. És Ertogrul harci népe, mely szeldsuk rokonságokból és ethnikai vegyülődésekből fejlődött át a mai oszmanlivá, nemcsak állami életének a megépítésével, hanem szellemi szükségleteinek berendezkedéseivel is nyugoti eszközök és európai felfogások világába van immár beleilleszkedve. A szent kalifátus



trónusi székhelye pedig, a biborban született Konstantinápoly, pániszlám eszméknek lett politikai Mekkája és európai állam-  
érdekeknek gazdasági Medinája. Előörse a nyugoti művelődés-  
nek a Keleten és Kelet kulturális érdekeinek a Nyugoton. Egy-  
• ben pedig tudósi őrszeme ama nyelvkutató küldetéseknek,  
melyek magyar-keleti studiumaink megindítását és kifejlesztését  
irányítják. Hisz orientális tudományosságunknak őstörténelmiek  
a problémái, és nyelvünk történelmi kialakulásának Keletről is  
fakadnak a forrásai. Zemzemi vizekhez vezet az ismeretek za-  
rándokoló útja, és homályokat oszlat a tudós elme kutató fényes-  
sége. És távolbeli ismereteinknek megközelítésében, hazai tudo-  
mányosságunknak nemzetivé való megirányításában elseje volt  
az elsőeknek és vezére a vezéreknek ama székely ifjú, a *dárdsi-  
lingi* sírhint megdicsőült szelleme, ünnepi megemlékezésünknek  
tudósi vértanúvá magasztosult hőse.

---







FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.